ТАРИХИН ЈАДДАШЫНДА

МҮТӘФӘККИРИН

1905—1906-чы илләрдә ермәни дашнак партијасынын тәһрики илә баш вермиш милли фачиә, Азәрбајчанын бүтүн габагчыл адамлары кими, Ағаоғлуну да дүшмән фитнә-фәсадына гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр етди. Ч. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында онун бу саһәдәки мәрд ишини, Петербург гәзетләриндә великорус шовинистләри вә ермәни милләтчиләрини рүсвај едән мәгаләләрини бөјүк миннәтдарлыгла гијмәтләндириб, гәләм әһлини халгын ағыр күнләриндә онун кими фәал, ајыг олмаға чағырырды.

Ағаоғлу ичтимаи фәалијјәтиндә дә бу мәсәләјә мүһүм диггәт јетирирди. О, Гафгаз чанишини идарәсиндә кечирилән мүшавирәдә дашнакларын Азәрбајчанда төрәтдикләри чинајәтләр, торпаг мүбаһисәләри вә вурушлары һаггында ифша едичи нитгләрлә чыхыш етмишди. Ермәни силаһлы чанаварларла мүбаризә мәгсәди илә «Дифаи» адлы мүдафиә дәстәләринин тәшкилиндә дә онун бөјүк хидмәти олмушду. Ајдындыр ки, халгынын мәрд, вәтәнпәрвәр оғлу бүтүн бу ишләри дөзүлмәз тә'гиб вә террор шәраитиндә көрүрдү. Мәһз белә бир вахтда 1908-чи ил Түркијә ингилабынын баш вермәси Ағаоғлуну мүһачирәт фикринә салды.

1909-чу илин јајында Истамбула көчән Азәрбајчан мүтәфәккир вә публисисти чох кечмәдән Түркијәнин дә мәшһур хадимләриндән бири, университетдә ислам һүгугу профессору, «Түрк јурду» журналынын әсас мүәллифләриндән бири олду, «түрк мәдәнијјәти тарихи»ндән мүһазирәләр охуду.

Түркијәдә мунтәзәм чап етдирдији мәгалә вә китабларын башлыча мөвзуларындан бири, тәбии ки, милли мәсәлә иди. О инди артыг даһа чох түрк халглары үчүн үмуми проблемләрлә мәшғул олмагда иди.

1918-чи илдә биз Ағаоғлуну Азәрбајчан Демократик Республикасынын көмәјинә кәлмиш түрк гошунларынын сијаси мүшавири кими Бакыда вә Кәнчәдә көрүрүк. О, Кәнчәдә чәми дөрд нөмрәси чыхан «Түрк сөзү» гәзетини нәшр едир.

Һөкумәтин бејнәлхалг Сүлһ конфрансына кәнч республиканы танымаг хаһиши илә көндәрдији нүмајәндә һеј'әтинин бир үзвү дә Ағаоғлу иди. Мә'лумдур ки, бу һеј'әтин башына чох иш кәлмишди вә бүтүн бунларда дашнакларын әли варды. Дөвләт тапшырығы илә Авропаја кедәркән јолүстү Әһмәдбәјин евиндә галан Бәһбуд аға Чәваншири дә дашнаклар өлдүртмүш вә чанини мәһкәмәдән хилас едиб Америкаја гачыртмышдылар.

Бүтүн бу драматик вә фачиәнә мачәралар сонралар да давам етди. Истамбулда ағалыг едән инкилис ишғалчылары Ағаоғлуну Парисә кетмәјә гојмајыб, әксинә, 70-дән артыг иттиһадчы илә биркә Малта адасына сүркүн етдиләр. Сүркүндән хилас олан кими о, вахты илә «Иршад» гәзетиндә әмәкдашлыг етдији, инди исә Совет Азәрбајчанына башчылыг едән Н. Нәриманова сәмими бир тәвбә мәктубу јазыб Вәтәнә гајытмаға ичазә верилмәсини хаһиш етсә дә, республикадакы мүрәккәб шәраит, чәкишмәләр бу хаһишин чавабсыз галмасына сәбәб олду.

Мә'нәви сарсынтылар јенә ону сырадан чыхара билмир. Аз сонра о, Ататүркүн силаһдашларындан бири, Бөјүк Милләт мәчлисинин үзвү олур.

Мүтәфәккир әдибин бүтүн идеја инкишафында, о чүмләдән милли интибаһ идејаларынын чохиллик тәкамүл јолларында ән јүксәк вә камил мәрһәлә ијирминчи илләрин ахырында јазыб чап етдирдији «Сәрбәст инсанлар өлкәсиндә» трактаты илә бағлыдыр.

Әсәрләриндән ашкар көрүнүр ки, трактат мүәллифинин һәлә тәһсил илләриндән охујуб өјрәндији дүнја классикләри арасында Роберт Оуен, Шарл Фурје, Черард Уинстенли, Томас Мор, Сен Симон, Томаззо Кампанелла кими утопик сосиалистләр дә олмушдур. Зеһни фәалијјәтиндә Ш. Монтескјөнүн хүсуси јери варды. Азәрбајчан мүтәфәккири әсәринин мүгәддимәсиндә онун «Ганунларын руһу» әсәриндән үч һөкумәт шәкли—истибдад, мәшрутијјәт вә республика һаггында мүхтәсәр мә'лумат вериб јазырды ки, республикада «һакимијјәт бүтүнлүкдә вә тамам халгын әлиндә олур», «...Республикада вәтәндашларын фәзиләтли олмалары шәртдир».

«Сәрбәст инсанлар өлкәсиндә» китабы ән чох бу һәгигәти шәрһ етмәк мәгсәди илә гәләмә алынмышдыр. Әввәлчә Түркијәнин ән нүфузлу органларындан сајылан «Чүмһуријјәт» гәзетиндә һиссә-һиссә чыхыб охучуларын бөјүк мараг вә рәғбәтини газанан бу әсәрин шәрти олараг фәрд адландырдығымыз баш сурәти өзүнү биринчи шәхсин дилиндән тәгдим едәрәк јазыр: «Нәслим әсл, әлим нәчиб, ганым тәмиздир. Јурдум әввәлчә Орта Асијанын јүксәк јајласы иди. Сонра чошуб дашан бир ганын һәмләләри илә әчдадым Шәргә, Гәрбә, Шимала вә Чәнуба јајылмышдыр. Мәмләкәтләр басмышлар, дөвләтләр гурмушлар, мәдәнијјәтләр мејдана кәтирмишләр. Улуларымыз әввәлчә сәдә јашарларды, халгла отуруб дурарларды, гануна бахарларды, һагга (...) итаәт едәрләрди».

«Ганларын гарышмасы» нәтичәсиндә бу чаһ-чәлалын дағылмасыны, «һөкмү рәван милләтин» кәләјә чеврилмәсини бөјүк тәәссүф һиссилә нағыл едән мүәллиф Сәрбәст өлкәнин мәзијјәтләрини оржинал тәһкијә үсулу илә сајыр ки, онларын ән әһәмијјәтлиләриндән бири милли мүнасибәтләрдәки интибаһ, дикәри дә бурадакы һәјатын мајасы олан азадлыгдыр. Ағаоғлуна көрә, «азадлыг шүурун чәвһәридир, шүур дә инсандыр». Узун мүддәт истибдад алтында әзилмиш олан мүһитләрин азадлыгла ашыланмасы исә һеч дә асан бир шеј дејилдир. Бә'зән адам истибдадын јыхылмыш олдуғуну зәнн едир вә «фе'лән дә истибдадын көзлә көрүнән аламәтләри арадан галхмыш кими көрүнүр». Әслиндә исә јахшы диггәт етсән көрәчәксән ки, мәсәлән, «ағзы көпүкләнә-көпүкләнә азадлыг тәләб едәнләрин» өзләри мүстәбид адамлардыр. Онлар азадлығын азачыг бир тәзаһүрү илә тоггушанда белә «инадла гаршыларындакы адамы мәһв етмәк истәрләр. Чүнки истибдадын тахты һәлә дағылмамышдыр; истибдад руһлардан, көнүлләрдән силиниб кетмәмишдир».

Мүәллифин бүтүн рәғбәти «һакимијјәтин халг әлиндә олдуғу» мәмләкәтләрәдир; о мәмләкәтләр ки, онлары халг арасындан сечилән адамлар идарә едирләр, онларда дөвләт истибдад үсулунда олдуғу кими бачарыгсыз, лајагәтсиз адамлар әлиндә «дәлләклик өјрәнмәк васитәси» дејил.

Фәлсәфи-сосиоложи мәсәләләрдән фәргли олараг, әдәбијјата даир бахышларында Ағаоғлу бизә һәлә XX әсрин әввәлиндән таныш олан бә'зи фикирләрини, демәк олар, ејнилә тәкрар едир. Мәсәлән, о, гәсидхан, мәддаһ шаирләрин әсәрләрини бүтүнлүклә, истиснасыз олараг милли тәрәгги үчүн зәрәрли сајыб гејд едир ки, «онлар милләтләринә ән чох пислик едәнләрдир». Буну һамыдан артыг милләтин јетирдији бөјүк адамлар нәзәрдә тутмалыдырлар. Тәәссүф ки, бә'зән рыјакарлар вә јалтаглар «бөјүк адамлары» әһатә едиб, јолдан чыхармаға чалышырлар. Онлар бөјүкләрә олмајан сифәтләр вә габилијјәтләр иснад верирләр, һәтта «гүсурларыны вә сәһвләрини дә јүксәк фәзиләтләр кими кәстәрирләр». Гәрибәдир ки, «бахт бир

(Әввәли гәзетимизин 24 мај тарихли нөмрәсиндә)

МИЛЛИ ИНТИБАҺ АРЗУЛАРЫ

балача үз дөндәрдими, һәмин јалтаг шаирләр дәрһал бөјүк адамлара арха чевирирләр (...) вә инди дә гүввәтләниб мәнсәб саһиби олмуш јени адамларын әтрафыны бүрүјүрләр». Бу о демәкдир ки, милләт «бөјүк адамлары» иш башына гојмаздан әввәл јүз өлчүб бир бичмәлидир. Амма ону да билмәлидир ки, «бөјүк адамлар һәр күн вә һәр заман јетишмәзләр. Бә'зән бир милләт анчаг әсрләрчә һамилә олдугдан сонра онлардан бирисини доғуб һәјата кәтирир (...). Одур ки, јеткин чәмијјәт белә өвладыны көз бәбәји кими горујур вә онлардан максимум дәрәчәдә фајдаланмаға чалышыр».

Сабирин «Милләт нечә тарач олур олсун» сатирасындакы гајәсини, демәк олар, ејни мөвгедән тәкрар вә мүдафиә едән Ағаоғлунун нүмунә сечдији өлкәдә һөкумәт рәиси илә бирликдә һамы бир-биринин талеји, һаггы, шәрәфи, сәадәти үчүн чавабдеһдир. Онлара «Мәнә нә?», «Милләт нечә тарач олур олсун» сөзләри јаддыр. «А чаным, дүнјаны низама салмаг сәнәми галыб?» кими егоизм тәзаһүрләри бу өлкәдән говулмушдур.

Мүәллифин тәсәввүриндә милли әхлаг вә мә'нәвијјатын мүгәддәс нормаларындан биринә — Вәтәнин хошбәхтлик вә рифаһы наминә фәдакар олмаг мәсәләсинә чох бөјүк әһәмијјәт верилир. Ағаоғлуна көрә, халг «Вәтәни севмәклә бәрабәр онун јолунда чәфаја да дөзмәлидир», онун һәр гарышыны дүшмәндән горумаг үчүн кәрәк өз ганыны да әсиркәмәјәсән. Сөз јох ки, Вәтән дә һабелә, өз өвладларынын «азадлыг, шәрәф, чан, мал вә вичдан әмнијјәтини» горумалы, онларын мадди вә мә'нәви сәадәтини тә'мин етмәлидир. Јохса бу тәләбләр едәнилмәсә, вәтәндаш «ону даим чәбр, чәфа, јохсуллуг, еһтијач ичиндә сахлајан бир мүһит үчүн өзүнү нијә көрә фәда етсин?». Вәтәндашлар јалныз гәјгы көрдүкләри мүһитдә јекпарә гаја кими битишик олуб, харичи һүчумлара да бирликдә көкс кәрирләр.

«Сәрбәст инсанлығын шәртләри» арасында бир мәсәлә дә диггәти чәлб едир: мәнсәб, сәрвәт, нүфуз вә , шөһрәт еһтирасы. Бу еһтираслар һәм јахшы, һәм дә пис ола биләр. «Мәнсәб еһтирасына малик бир адамын өнүндә ики јол вардыр. Биринчиси: чалышмаг, Вәтәнә вә вәтәндашлара хејирли, фајдалы олмаг, јүксәк хасијјәтләрлә халгын е'тимадыны газанмаг вә и. а. Икинчиси исә: гүввәт вә мәнсәб саһибләринә јахынлашмаг, онлара јалтагланмаг, һијлә вә чәкишмәјә гуршанмаг вә и. а.». Бунлардан һансы јолун лајагәтли олдуғуну тә'јин етмәк, сөз јох ки, чәтин дејил.

Заманәмиздә там сәсләшән бөлмәләрдән бири сәрбәст өлкәдәки плүрализмә даир мүһакимәләрдир. Бурада һәтта бүтүн дүнја халглары үчүн мүасир сәсләнән, демократик мә'нәви-әхлаги нормалардан сөһбәт кедир. Бу барәдә мүһакимәләр јенә «азадлыг нәдир?» мәсәләси әтрафында чәмләшир вә дејилир ки, азадлыг, һәр шејдән әввәл, «сәрбәст дүшүнмәк вә дүшүндүјүнү сәрбәст, сәмими сөјләмәкдир», «јә'ни јахшы кими таныдығымыз шејә јахшы вә пис кими таныдығымыз шејә дә пис демәк»дир. Һәр бир кәсин јахшылыг, ја пислик һаггында тәсәввүр вә гәнаәтини ачыгчасына билдирмәјә һаггы олмалы, әтрафындакылар онун тәсәввүр вә гәнаәтинә дөзүмлү, һөрмәтчил јанашмалыдырлар». Һәр һансы һөкм доғру олмајанда вәтәндашларын ону рәдд етмәјә вә дүзәлтмәјә дә һаггы олмалыдыр. Чүнки бу чәмијјәтдә һамынын јанылмаға вә јанылмамаға һаггы вар. О бахыр һәрәнин мә'рифәт вә габилијјәтинә, ағыл вә истә'дадына...

Мәсәлә бунунла битмир. Инсанын тәкчә фикринә, рә'јинә дејил, бүтүнлүкдә өзүнә, шәхсијјәтинә һөрмәт етмәк лазымдыр. «Истәр касыб олсун, истәр дөвләтли, истәр кичик олсун, истәр бөјүк, истәр мәнсәб саһиби олсун, истәр мәнсәбсиз, — мадам ки, инсандыр—һөрмәтә лајигдир».

Әсәрин бөјүк һиссәләриндән бири академијаја јени үзв сечилмиш кәнч бир алимин мә'рузәсинә һәср едилмишдир. Бу мә'рузәдә тәзәчә өлмүш бир академикин «милләт вә зијалылар» мөвзусунда јазмыш олдуғу сон әсәри тәһлил едилиб гијмәтләндирилир. Һәмин әсәрдә дејилдијинә көрә, һәр һансы «...милләтә рәһбәрлик едән, онун әмәл вә арзуларына тәрчүман олан зүмрә зијалылардыр. Бу зүмрә «адәтән милләтин бир ајнасы олур, милләт нәдирсә, о да одур; о нә исә, милләт дә одур».

Проблемә диалектик аспектдә јанашан академик сонра зијалынын милли һәјатда апарычы ролуну инкар едәнләрлә мүбаһисәјә киришиб дејир: бә'зиләри үмумијјәтлә, зијалыларла милләти тәзад һалында алыб, онларын адәтән бири-биринин анламадыгларыны, зијалыларын милләт гәјдиндән узаг олдугларыны сүбута чалышырлар. Һалбуки тарих буна әкс мисалларла долудур. Зијалылар тарихдә әсл бир ингилаб јаратмышлар». Милләтин тәшәккүлү һаггында дүзкүн тәсәввүр алмаг истәјәнләр билмәлидирләр ки, бу ишдә биринчи ичтимаи-бәдии фикирдир. Данте, Шекспир, Бруно, Милтон, Спенсер, Һөте, Шиллер, Һекел, Волтер, Руссо, Һүго, Пушкин, Лермонтов, Толстој кими әдибләр, шаирләр, мүтәфәккирләр олмасајдылар, инкилис, алман, франсыз, рус милләтләри вүчуда кәлмәзди!

Иддиасыны сүбута јетирмәк үчүн академик Шәрглә Гәрб арасында мүгајисә апарыр. XX әср Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикри үчүн дә сәчијјәви олан бу тутушдурмадан белә чыхыр ки, алимин фикринчә Шәрг аләми бүтүн гәдимлијинә, мәдәнијјәтләринин башгә олмасына бахмајараг «милләт» мәфһумуна јад галмышдыр. Һәрчәнд бу аләмдә дә милләтин тәшәккүлү үчүн зәрури олан бир чох шәртләр—«мүштәрәк мәнафеләр, мүштәрәк ирг амилләри» олмушдур; Шәрг өзүнәмәхсус әдәбијјат вә ичтимаи фикир дә јаратмышдыр. Бунларла бәрабәр, мәсәлән, Шәргдә әдәбијјатын чох вахт сарајла бағлы олмасы, классик шаирләрин һөкмдарлара мәдһијјә охумалары күјә сәнәти бүсбүтүн дүз јолдан аздырмышдыр; сәнәткарлар инсанын инсана јахынлашыб мәһрәм олмасы просесинә көмәк етмәк бир јана, һеч бу просеси бәдии идрака да габил олмамышлар. Шәрг бу тилсимдән анчаг јени дөврдә гуртара билмишдир, Шәргдә милли тәфәккүр, милли һәрәкат да мәһз «әдәбијјат вә ичтимаи фикрин бу јола дүшдүјү күндән башланыр».

Мәрһум алимин бу консепсијасы бир заманлар Ағаоғлунун өзүнә дә хас олан ачы бир һагигәти хатырладыр. «Ачы» она көрә ки, бундан гәтијјән Шәрг поезијасы, Низами, Һафиз, Фүзули, Сә'ди, Хәјјам, Хәтаи вә башга классикләр јох, бир заманлар һәмин классикләри һаглы олараг тә'рифләјән Ағаоғлунун өзү зәрәр чәкмиш олурду. Еһтимал ки, бурада онун гәрбчилијинин вә о заман чох јајылмыш авропасентрист көрүшләринин тә'сири јох дејилдир.

Даһа мүһүм, даһа чидди мәтләб одур ки, бизим инди мүһакимәјә чәкдијимиз сөзләри мүәллиф тәзәчә өлмүш гоча гәһрәманынын дили илә верир. Ағаоғлу өзү исә галби, дүшүнчәси, дили, зөвгү, адәтләри илә һеч вахт Азәрбајчандан ајрылмамышдыр. О, дүнјаја көз јуманда да нәчиб, фәдакар бир вәтәндаш кими көз јуммушдур.

Әзиз МИРӘҺМӘДОВ.